

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНІХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено природним і створеним матеріалам для письма, які людство використовувало впродовж багатовікової історії писемності.

Ключові слова: берестяні грамоти, кодекс, палеографія, палімпсест, папірус, пергамент, письмо, філігрань.

Стародавні писемні пам'ятки здавна привертали увагу науковців. У 18 ст. виникає палеографія (від гр. *palaios* - давній і *grafo* – пишу, що дослівно означає „наука про старе письмо”) - історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія письма, його еволюція (переважно на основі стародавніх рукописних текстів) та характерні зовнішні ознаки пам'яток (графічні форми знаків і літер, пропорції та конфігурації їхніх складових частин, місце і частота вживання окремих літер; видів скорочень, шрифтів тощо) на певних етапах історичного розвитку; системи криптографії (тайнопису), оздоблення рукописів і написів, зокрема, орнаменти й мініатюри. Палеографія вивчає системи літочислення, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст, зокрема, папірус, пергамент, тканини, берест, папір та філіграні на ньому; знаряддя писання, барвники, за допомогою яких написано чи оздоблено текст; форми оправ книжок тощо).

На початку письмової історії використовувалися природні матеріали для письма. Згідно зі Священною книгою, Мойсей одержав перші закони, власноручно написані Богом на двох кам'яних таблицях. Це свідчить про те, що першим широко розповсюдженим матеріалом для письма був камінь. Кам'яні письмові пам'ятки давніх часів збереглися до наших днів. Однією з них є Тренчинський (Словаччина) напис на скалі, яка складала частину давнього укріплення, виконаний у 179 році римлянами на честь перемоги над маркаманами [2; 59]. До старих матеріалів для письма належить також шовк

та пальмові листки, останні широко використовувалися в давній Індії та інших країнах південно-східної Азії.

У країнах Сходу в античні часи писали на глиняних табличках, посуді, урнах. Глиняні дощечки використовувалися також для шкільних вправ, написання різних документів. Про високий рівень письма того часу свідчить той факт, що в 13 ст. до н.е. в Ніневії було велике сховище глиняних табличок із різноманітними записами.

Широко розповсюдженим письмовим матеріалом став віск, для м'якості та тривкості якого додавалися жир та соснова смола. Найдавніші воскові таблички з написами датуються 131-167 рр. н.е. Вони були знайдені наприкінці 18 ст. в старих римських копальнях в Трансильванії і зберігаються в Національному музеї в Будапешті. Воскові таблички – зручний письмовий матеріал, оскільки на їхній поверхні можна було писати декілька разів, легко згладжуючи попередній запис. Кілька зв'язаних табличок отримали назву кодекс.

У стародавньому Римі як письмовий матеріал були також поширені бронза та олово, на яких записувалися різноманітні офіційні розпорядження (найдавніші пам'ятки, знайдені на острові Родос, датуються 3 ст. до н.е.); слонова кістка для урочистих записів, а також покрита білою фарбою деревина [2; 60].

Східні слов'яни в 11-15 ст. широко використовували для письма доступний і дешевий матеріал – берест (укр. берест, діал. березто, рос. береста „кора, луб берези”) . Використовувалося спеціально підготовлене верхнє покриття кори берези. Як письмовий матеріал берест був дуже нетривким й швидко розпадався на окремі частини. Текст продряпувався, видавлювався писалом – заточеним металевим або кістяним стрижнем. Берестяні грамоти (близько 690) як пам'ятки давньої східнослов'янської писемності являють собою доручення, розпорядження, боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охоронні грамоти, купчі, учнівські вправи. Вперше їх було знайдено влітку 1951 року під час археологічних розкопок у Новгороді, згодом у м. Старій Русі,

Пскові, Твері, Смоленську, Вітебську, Мстиславі, Москві та Торжку. На території сучасної України (три фрагменти й одну цілу) – у передмісті давнього міста Звенигорода (тепер село Звенигород Львівської області) в культурному шарі 1110 -37 рр. [4; 45]. Східні слов'яни писали також на корі інших дерев, зокрема, липи – лубку.

З часом почали спеціально виготовляти матеріал для письма – папірус, пергамент і папір. Папірус був першим відомим в історії матеріалом, який людина виготовила для письмових потреб. В античному світі на ньому писали майже 4 тис. років. Найстаріші папіруси походять з 3 тис. до н.е. Письмовий матеріал отримав свою назву від багаторічної трав'янистої рослини родини осокових, поширеної в Північній Африці і занесеної в Єгипет та Палестину, - гр.papirus (з єгип. „річкова рослина”).

У 1 ст. Пліній Старший у своїй праці „Historia naturalis” („Натуральна історія ”) описує спосіб виготовлення письмового матеріалу з цієї рослини. М'яка серцевина папірусу розрізалася уздовж на вузькі довгі смуги, які клалися рядами на вологу дошку так, щоб краї торкалися один одного. Пліній вважав, що саме нільська вода склеювала матеріал, однак клейкі речовини містилися в самій рослині. Сирий матеріал відбивали молотком і тонко покривали клеєм, щоб надати міцності та зробити гладким і придатним для писання; потім ще раз відбивали, клали під прес, висушували на сонці, вигладжували мушлею чи слоновою кісткою. Окремі аркуші склеювали в довгі смуги, на яких писали з боку поздовжніх пластів рослини, у вертикальних колонках між сухими рівними волокнами рослини.

Записаним довгим листкам надавали форми згортоків; давні рукописи на таких згортках отримали свою назву за письмовим матеріалом – папірус. Довгий папірусний згорток являв собою книгу, тобто містив якийсь твір і використовувався для багаторазового читання. Відомі античні бібліотеки зберігали сотні тисяч папірусів, які поміщали в спеціальні корзини. Папірус – досить крихкий матеріал. Лише в Єгипті та почасти в Північній Африці сухий

клімат сприяв тому, що частина із великої за розмірами єгипетської та греко-римської писемності пережила тисячоліття [3; 23].

Завоювання Єгипту арабами в першій половині 7 ст. не припинило виробництво папірусу. Його ще інтенсивніше почали експортувати в країни Європи. Найдовше (до середини 11 ст.) писали на папірусах у папській канцелярії.

Письмові пам'ятки на шкірі, знайдені в Єгипті, сягають 3 тис. до н.е. На шкірах писали у Вавилоні та Персії в 5 ст. до н.е., а також у Греції, про що згадують Геродот та Еврипід. Їх називали просто шкірами (*membrana*). Назва пергамент (гр. *pergame-nos*, *Pergamos* м. Пергам) з'явилося у 2 ст. до н.е. Її пов'язують із містом Пергам у Малій Азії (Пергамське царство), яке за царя Євмена мало вдосконалити виробництво цього письмового матеріалу у зв'язку із забороною ввозити сюди папірус з Єгипту і конкуренцією пергамської бібліотеки з александрійською.

Виробництво цього матеріалу складалося із наступних операцій: шкіру обробляли вапном, чистили від м'яса та шерсті, знову обробляли вапном та сушили натягнутою на рамі, вигладжували пемзою та втирали крейду, щоб видалити жир. У південноєвропейських країнах пергамент зазвичай вироблявся із баранячої та козячої шкіри, у північних – з телячої. Для невеликих за форматом книг використовували особливо тонкий пергамент зі шкіри новонароджених чи ненароджених ягнят.

Аж до розквіту міст у 12 – 13 ст. пергамент виготовлявся для потреб монастирських і церковних майстерень письма спеціалістами-пергаментникам. Поширеними були два види цього матеріалу : грецький – білий, еластичний двобічний, який у великій кількості привозили на Русь; тут його називали харатія (шкіра) та італійський, який мало поступався грецькому за якістю. Німецький, або північний, пергамент відомий з 13-14 ст., його привозили східним слов'янам ганзенські купці. В українських землях, у Великому князівстві Литовському та Польщі на позначення цього матеріалу з 16 ст. вживалися лексеми пергамент і перкомент.

Пергамент був дуже дорогим письмовим матеріалом. На 4 сторінки книги потрібна була ціла теляча шкіра, а на книгу в 600 сторінок – 150 шкір. Для написання „Остромирова євангелія” (1056 – 1057 рр.) було використано 175 телячих шкір. Часто у зв’язку із високою собівартістю цього матеріалу, а також завдяки міцністю пергаменту, його здатності глибоко всмоктували фарби та чорнила, старі тексти змивали молоком або розчином з додаванням молока та записували нові. Такий пергамент називали палімпсестом – гр.palimpseston (biblion) – «зішкребена книга». Цей спосіб часто використовували в церквах та монастирях, де зберігалося багато пергаментів.

Найбільшу цінність мають ті палімпсести, в нижньому письмі яких зберігся єдиний екземпляр (чи фрагмент) важливого для науки твору. До таких належить „ De respublica ” („Про республіку ”) Ціцерона 4 ст. н.е. Текст був стертий наприкінці 7 ст. н.е. , а на його місці написано твір Августина „ De civitate dei ”. Найбільша кількість палімпсестів – це рукописи, нижній текст яких датується 5-7 ст. н.е., а верхній – 7-9 ст. н.е., тобто першими століттями після зникнення папірусу.

Пергамент масово використовувався майже до 14 ст., а в папській канцелярії – до 19 ст. Для виготовлення особливо розкішних рукописів його фарбували в багрянний колір і писали на ньому золотом та сріблом. Пергамент не вийшов з ужитку й сьогодні; на ньому пишуть особливо урочисті, історичні документи.

На зміну пергаменту прийшов папір. Назва «папір», яка прижилася в багатьох слов’янських, романських і германських мовах, походить від назви «папірус». Вперше цей матеріал було виготовлено в Китаї у 1 ст. н.е. з конопляних волокон, кори молоді шовковиці чи навіть конопляних ганчірок. Цей винахід пов’язаний з іменем дворянина Тсої Люна. Найстаріші пам’янки писемності на китайському папері походять з 2 ст. н.е., дещо молодші (3 ст. н.е.) знайдено на території Туркменії.

Тривалий час виробництво паперу в Китаї було таємницею. Лише в 13 ст. китайські військовополонені в Багдадському халіфаті навчили арабів

виготовляти папір з волокна, льняних і конопляних ганчірок. Араби вдосконалили виробництво паперу, вибілюючи його і насичуючи рослинним клеєм. Вже наприкінці 8 ст. згадуються папірні в Багдаді й Самарканді; в 9 ст. поширюється виробництво паперу в Сирії, Єгипті та Марокко. Східні слов'яни почали використовувати папір з 14 ст. Найстаріші папірні були засновані в Україні в 16 ст. – Буська (1541 р.), Брюховицька (1599 р.) на території Львівщини.

Уже в кінці 13 ст. італійські, а за ними й папірні інших країн ввели на папері водяні знаки, або філіграні (фр. *filigrane* <іт. *filigrana*), - різноманітні прозорі світлові зображення, які на початковому етапі виробництва одержували в результаті прикріплення до дна сита, на якому охолоджувалася паперова маса, зробленого з дроту зображення. Це були знаки виробництва, власника, герби, рослини, тварини, геометричні знаки, різні предмети тощо.

Поява паперу відкрила нову епоху в західноєвропейській писемності, а також в світі культури в цілому ; саме папір зробив можливим книгодрукування.

Статья посвящена природным и созданным письменным материалам, которые человечество использовало в течение многовековой истории письма.

The article is devoted by the natural created material for a letter What humanity used during centuries-old history of the written language.

Key words: birch-bark, duds, code, paleography, palimpsest, papyrus, parchment, letter, piligr.

ЛІТЕРАТУРА

1. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М.: Наука, 1965. – 599 с.
2. Кріль М.М. Основи палеографії: Навч. посібник / ІСДО, Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. К., 1995. – 196 с.
3. Люблинская А.Д. Латинская палеография. М., 1969. – 192 с.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С.45.
5. Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ. К. – Т.8. – С. 136.